

УДК 94(477-25):281.93

Надія Нікітенко

КТИТОР СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ІВАН МАЗЕПА ТА ЙОГО СКЛЕП У НЕКРОПОЛІ СОБОРУ

DOI: 10.58407/litopis.240401

© Н. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8524-3313>

Метою публікації є ідентифікація підземного склепу в Софії Київській як місця поховання її ктитора Івана Мазепи, створеного на замовлення гетьмана ще за його життя. **Методологічною основою** є принцип історизму та каузальний підхід, який потребує комплексного знання писемних джерел і Софійського собору, чіткого усвідомлення подієвого чинника, розуміння ідейно-політичної, релігійної та світоглядної складових цієї теми. **Висновки та їх наукова новизна.** Гетьман Іван Мазепа був ктитором Софії Київської, яку багато обдарував і відродив до життя після лихоліття Руїни. Він утілює у монументальному комплексі Софії цілісну програму розбудови Гетьманщини як закономірної наступниці князівської Русі-України. На підставі комплексного аналізу історії софійського некрополя в статті вперше зроблено та обґрунтовано висновок, що важливим пунктом програми формування некрополя за часів Гетьманщини було влаштування гетьманом на межі XVII–XVIII ст. власної усипальні-склепу в Софії. У статті доводиться, що усипальня Мазепи збереглася донині, але нищівними діями імперської влади Росії після смерті Рафаїла Заборовського в 1747 р. вона була перетворена на митрополичий склеп, а ім'я Мазепи – ктитора Софії та замовника склепу – викреслено з історії собору.

Ключові слова: Русь-Україна, Софія Київська, некрополь собору, Ярослав Мудрий, Кирило II, Сильвестр Косов, Гетьманщина, Гедеон Четвертинський, Іван Мазепа, ктитор, капела Мазепи, склеп Мазепи, Рафаїл Заборовський.

Бернігерот Мартін.
Іван Мазепа. 1706 р.

Гетьман України Іван Степанович Мазепа (1687–1709) належить до найвизначніших діячів національної та світової історії. Його ім'я приваблює незмінний інтерес до себе й донині викликає острах і люте прокляття у ворогів України. Імперська Росія створила цілу низку паплюжних міфів про Мазепу, які крок за кроком викрив та спростував відомий український дослідник Гетьманщини, історик-мазепознавець Сергій Павленко. Дослідник показав усю велич справжнього Мазепи¹. Ми переконалися в цьому, вивчаючи грандіозну Софію Київську, яка зберігає в собі живий образ гетьмана. Цей образ постає вже в софійській дзвіниці, яку називають Мазепиною, своєрідній «візитці» Києва, зведених у 1699–1706 рр. Бачимо в другому ярусі дзвін «Мазепа» (1705 р.), голос якого звучав і звучить у пам'ятні й тривожні для України дні. Дзвіниця вабить зір своєю величчю й суто українським колоритом. Чому так радісно й приємно її споглядати? Вона дивовижно втілила в собі неповторний дух святого Києва. Це відрадний для нас дух Русі-України, дух Володимира Святого, дух гетьмана Івана Мазепи! Дух національної величчя та водночас притаманного Києву якогось домашнього тепла й затишки, без чужого українській людині холодного імпер-

¹ Павленко С. Міф про Мазепу. Чернівці: Сіверянська думка, 1998. 248 с.

ського офіціозу. Знаменно, що така велика історична особистість, як Мазепа, відкриває в архітектурно-стінописному ансамблі Софії все нові й непізнані сторінки свого життя. Ось одна з них, дуже значима для нашої національної історії.

Донині однією з нерозкритих таємниць є місце поховання Мазепи та збереження його останків. Так склалася лиха доля, що Мазепа помер не в Україні, а поза її межами, проте точне місце його поховання залишається дискусійним у науці. У цій статті вперше здійснено спробу довести, що Мазепа як ктитор Софії Київської мав намір знайти в ній свій вічний спочинок, для чого в соборі на його замовлення була створена розкішна підземна усипальня. Вона збереглася донині й традиційно визначається як створений майже на півстоліття пізніше, – за митрополита Рафаїла Заборовського, – митрополичий склеп. Ця багатогранна проблема розглядається у цій статті комплексно та неупереджено й містить у собі ключові питання: де сам гетьман волів спочити після смерті, де був похований своїми сподвижниками, у чому полягає специфіка багатовікового софійського некрополя та яку роль відігравав у ньому склеп Мазепи?

Як відомо, упродовж сторіч Софія Київська була місцем поховання київських князів і вищого духовенства, тож її некрополь складають святі гроби будівничих Української держави та її Церкви. Це справжній київський Пантеон, однак його поховання не були чисельними, тут упокоїлися лише найбільш визначні діячі Русі-України. Пантеон Софії Премудрості Божої правив їм місцем заповіданої Христом слави і тріумфу над смертю. Софія Київська, як і Константинопольська, не була задумана Володимиром (похованим у княжій Десятинній церкві) як усипальня князів і митрополитів, бо служила урочистим центром державного і церковного життя, де відбувалися всі їх головні події.

Початок некрополю Софії Київської поклав мармуровий шеститонний саркофаг Ярослава Мудрого, який став знаменитою реліквією собору. Він віддавна стоїть у Володимирському вівтарі, створеному за митрополита Петра Могили у східній частині північної внутрішньої відкритої галереї. За нашими дослідженнями, Ярослав створив у Софії свою усипальню, як і всі давні володарі, на самому початку свого правління. У 1019 р. він прийшов з Новгороду й заволодів Києвом після перемоги над братами в міжусобиці, яка спалахнула в 1015 р. після смерті їхнього батька Володимира. Собор, закладений Володимиром у 1011 р., уже стояв у майже завершеному стані, на долю ж Ярослава випало лише закінчення цієї великої справи батька в 1018/19 р. Вбудова Ярославом у відкриту галерею усипальні вельми виразно простежується в архітектурі й стінописі Софії. Відтак усипальня Ярослава, за універсальною традицією, стала головним атрибутом його влади в Києві як нового правителя. Усю славу творця і власника Софії літописці та будівничі Ярослава приписали лише йому одному. Звісно, на його замовлення. Адже побудова ним усипальні означала вічність влади його династії в Київській державі та претензію Ярослава на посмертну канонізацію, для чого необхідною була наявність потужного князя. Так бувало у світовій історії².

Дзвіниця з боку Софійського майдану. 1699–1706 рр.

Дзвін «Мазепа». 1705 р.

² Нікітенко Н. Усипальня Ярослава Мудрого в Софії Київській: новий ракурс бачення. *Ucrainica Medievalia*. Ки-

Після Ярослава майже 40 років князів у Софії не ховали. Лише улюблений син Ярослава – Всеволод – порушив це сакральне 40-річне табу в 1093 р. Тут також упокоїлися сини Всеволода – Ростислав (1093) і Володимир Мономах (1125), а також син останнього В'ячеслав Володимирович. Склеп Всеволодовичів, який не зберігся, розташовувався під підлогою північної внутрішньої галереї, на захід від саркофага їх великого предка Ярослава Мудрого. Зберігся також менший за висотою мармуровий саркофаг Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1113–1125 рр. Зараз його саркофаг стоїть у південній внутрішній галереї собору, перебудованій за часів Мазепи, на зламі XVII–XVIII ст., на приділ святих Антонія і Феодосія.

Окрім могил світських володарів, у Софії були й поховання Київських митрополитів, проте значно пізніші за княжі. Раніше дослідники Софії вважали, що перших митрополитів нібито ховали під Апостольським вівтарем, бо й у Константинополі патріархів ховали в церкві Святих Апостолів. Проте Апостольський вівтар Софії створений лише на зламі XVII–XVIII ст. у західній половині зовнішньої південної відкритої галереї, тобто він виник у добу Мазепи. Крім того, із джерел невідомо, де ховали перших Київських митрополитів, а в Софії їхніх поховань при розкопках не знайдено.

Як зазначено вище, Софія як головний храм держави спочатку не була призначена для поховань. На нашу думку, перших митрополитів ховали в багатому, прикрашеному мозаїками та фресками храмі першої пол. XI ст., що знаходився на північному заході від Софії, біля в'їзду на її садибу. Рештки цього одночасного Софії храму вперше археологічно виявлені ще на поч. XX ст. архітектором Д. Мілєсвим. Тому в науці цей храм умовно називають Мілєєвським. Дехто з дослідників називає цей храм церквою Св. Ірини, присвяченої небесній патронесі дружини Ярослава Мудрого Інгігерді-Ірині. Насправді церква Святої Ірини стояла там, де згодом виникла Ірининська вулиця, що існує донині.

Якщо храми Георгія та Ірини виникли за часів Ярослава, то розкішний храм при північно-західному в'їзді на садибу Софії цілком можливо ототожнювати зі згаданою в Никонівському літописі під 1008 р. побудованою митрополитом Іоанном I церквою Святих Апостолів Петра і Павла, зведеною разом із Софією «майстрами від грек» за часів Володимира. Хоча Никонівський літопис XVI ст. є порівняно пізнім, але відомо, що він увібрав у себе чимало достовірних звісток із джерел, які не дійшли до нас. Зокрема, названий у ньому митрополит Іоанн I, згадуваний у давніх джерелах Борисоглібського циклу, є цілком реальною особистістю, він посідав київську кафедру в першій третині XI ст.³ Його підвісну печатку-молівдовул з грамоти митрополичого архіву в соборі знайдено в 2020 р. археологами заповідника навпроти головного входу в Софію⁴.

Так само і в Константинополі патріархів ховали не в Софійському соборі, а в другому за значенням храмі Св. Апостолів Петра і Павла, наступниками яких завжди вважали вищих церковних ієрархів. Тобто і Київські митрополити спершу мали власну усипальню у храмі Св. Апостолів, а в Софії першим поховали великого князя Ярослава, бо усипальня засновника собору Володимира була влаштована ним при побудові Десятинної церкви. А потім 40 років князів у Софії не ховали, адже на це вочевидь була заборона.

Саркофаг Ярослава Мудрого в Софійському соборі.

ів, 2023. Вип. 5. С. 334–363.

³ Дег. про це див.: Нікітенко Н. Датування Софії Київської і «міста Ярослава» за результатами натурних досліджень. *Софійський часопис*. Мат. Х міжнар. наук.-практ. конф. «Софійські читання», присвяченої 85-річчю Національного заповідника «Софія Київська» (1934–2019) і 90-річчю музею «Кирилівська церква» (1929–2019) (м. Київ, 19–20 вересня 2019 р.). Київ, 2020. Вип. 4. С. 58–76.

⁴ Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого: наукова монографія. Київ, 2022. С. 63.

Не ховали тут і перших Київських митрополитів. Фактично першим відомим нам з літописів Київським митрополитом, що упокоївся в Софії наприкінці XIII ст., був можливо-владний Кирило II, який 40 років успішно окормлював Руську Церкву за важких часів монгольського поневолення (бл. 1242–1280). Він помер 7 грудня 1280 р. у далекій Суздальській землі, у Заліссі, яке належало Києву. Кирило II вельми опікувався паствою і чимало подорожував по єпархіях, намагаючись зберегти єдність Руської Церкви. Він незмінно вважав Софію митрополичою резиденцією, тому померлого митрополита везли до Києва близько 1000 км санями і поховали в Софії за його власним заповітом. Це й зрозуміло, оскільки після Батисевої навали церква Св. Апостолів, що стояла поруч із Софією та була митрополичою усипальною, не вціліла. Поховання Кирила II виявлено археологічною групою Т. Мовчанівського ще в 1936 р. під підлогою південної внутрішньої галереї. У похованні дослідники знайшли рештки літургійного вбрання митрополита – фрагменти шовкової тканини із золотим і срібним шиттям, на яких зображено Богоматір Оранту, ангелів і святих. Ці унікальні тканини, що є найдавнішими з усіх знайдених на східнослов'янських теренах, зберігаються у фондах заповідника і є їх справжньою перлиною. Поховання Кирила II здійснили під давнім фресковим зображенням св. Миколая Чудотворця. Цей образ і справді був чудотворним, бо на ньому залишилися маленькі цвяшки, якими до фрески за часів Кирила II прикріпили цінний оклад, що не зберігся. Мабуть, Кирило II заповів поховати себе саме під цим образом.

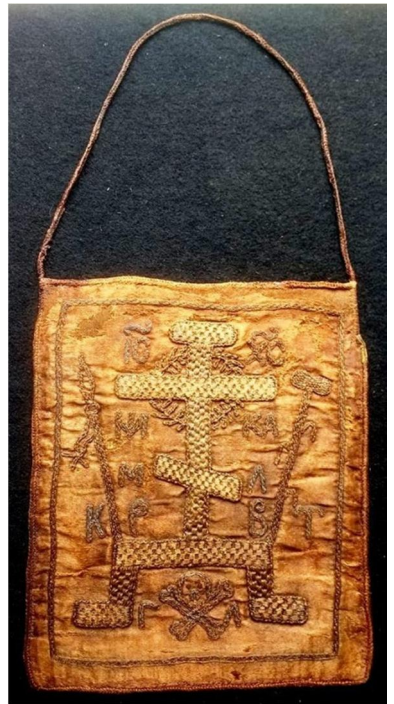

*Свт. Микола.
Фреска XI ст. над похованням Кирила II.*

Цей вичищений з історії України за імперських часів факт поховання в Софії Сильвестра Косова багато про що говорить. Обидва митрополити були знайомими в Україні церковними і культурними діячами, високоосвіченими людьми, тому названі гетьмани покладали на них особливі надії щодо розбудови Гетьманщини. Косов походив із білоруської православної шляхти гербу «Корчак» на Вітебщині, отримав хорошу західну освіту і був «західником». А Гедеон, князь Святополк Четвертинський, був «східняком» з українсько-білоруської родини, вів свій рід з X ст. від князя Святослава Ігоровича й поріднився з попередником Мазепи гетьманом Іваном Самойловичем, був його сватом. У липні 1685 р. Гедеон був поставлений Московію Київським митрополитом, вийшов із підпорядкування Константинопольському патріархату та визнав верховенство патріарха Московського. Косов мав проукраїнську, а Гедеон – промосковську орієнтацію.

Слід також зважати на те, що вони були людьми своєї доби, православними ієрархами, які чітко слідували візантійській засадничій ідеї симфонії державної та церковної влад. Для Косова верховним правителем був польський король, за часів Хмельниччини – гетьман Богдан Хмельницький, а для Гедеона – московський самодержець. Про поховання Косова в Софії тривалий час узагалі не знали. І лише в 1936 р. біля вівтаря архангела Михаїла, під південною стіною, археологи виявили склеп з його похованням, в якому знайшли речі, які точно вказували, що тут поховано митрополита Сильвестра Косова. Хоча поховання оглянули відомі фахівці, серед яких був московський професор-мистецтвознавець Ігор Грабарь, які, звісно, дізналися, чий це склеп, розголосо ця знахідка не дістала. Поховання було навмисно «забуте» не без сприяння царської, а згодом радянської влади, яких не влаштувала «пропольська» (насправді – проукраїнська) позиція митрополита Сильвестра. Про виявлення його поховання ми дізналися лише зі щоденника розкопок відомого українського археолога Т. Мовчанівського, репресованого й розстріляного в Биківні 1938 р. «за «підривному шкідницьку діяльність в області науки». 12 травня 1971 р. він був посмертно реабілітований. Але виявлене ним у Софії поховання митрополита Сильвестра так і залишалося забутим... У 2018 р. знайдені Т. Мовчанівським у похованні Косова речі, що зберігаються в фондах Софійського заповідника, ретельно дослідив його науковець, к.і.н. І. Нетудихаткін, який атрибутував ці речі й переконливо підтвердив висновки Т. Мовчанівського про належність поховання митрополитові Сильвестру Косову. Серед речей – кришка труни, на якій срібними цвяшками вибито титул та ім'я похованого: «Архиепископ Митрополит Сильвестр Косов ... и Всея Руси Екзарх Константинопольский». Він був останнім в Україні екзархом Константинопольського патріархату. Зберігся також його шовковий чернечий параман золотого кольору, чотирикутна хустка, яку ієрархи підвішують на мотузці до свого облачення. На парамані зображені символи Жертовної Смерті Спасителя: Голгофський Хрест та знаряддя Страстей Христових⁵. Символічно, що речі із поховання Косова були атрибутовані саме в 2019 р., коли Православна Церква України знову увійшла до юрисдикції Вселенського Константинопольського патріархату. Вона перебувала під його юрисдикцією близько 700 років, а в 1686 р. її поглинув Московський патріархат.

А відтак доля поховання владики Гедеона Четвертинського (1686–1690), який уже перебував під омофором Москви, склалася інакше, ніж у поховання Косова. Згідно з офіційними джерелами, владики був посвячений у сан Київського митрополита 8 листопада 1685 р. в Успенському соборі Московського патріархату Якимом з волі царів Івана та Петра і царівни Софії. І вже з 1686 р. Київська митрополія мала підлягати тільки Московському патріарху. На це підкупом, обманом, лестощами, а також насильницьким шляхом і залякуваннями змусили згодитися Константинопольського патріарха Діонісія. Насправді, як правдиво говорить Константинопольський патріарх Варфоломій I, «Київська митрополія ніколи не була канонічно переданою Московському патріархату. Немає жодного офіційного документа, що підтверджує таке підпорядкування»⁶. Тож Київська митрополія та її святині ніколи не були власністю Москви. Гетьман Іван Самойлович, з оточення якого походив його наступник Іван Мазепа, згодом запевняв, що втрата церковної автономії України «обреталася аки в розтерзанії ума». Хоча гетьман Самойлович, змушений усіляко лавірувати в задумливих тенетах стосунків з Московією, сам висунув Гедеона на митрополита. Приводом для цього стало те, що Гедеона шанували і за його древній княжий родовід, і як православного подвижника, ледь не святого, який відмовився перейти в латинство, як найбільш визначного представника української знаті, та ще й угодну Москві «людину добру та тиху, що ніякої влади не ба-

Параман Сильвестра Косова з його поховання. XVII ст.

⁵ Нетудихаткін І. Життя та смерть Київського митрополита Сильвестра Косова: особливості резиденції архієпископа та загадка його поховання у Святій Софії. *Софія Київська у новітніх дослідженнях*. Київ: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 199–211.

⁶ Цит. за: Вселенський патріарх: Присутність Московського патріархату шкодить інтересам української нації. *Главок*. 2019. 28 травня. URL: <https://glavcom.ua/interviews/vselenskiy-patriarh-varfolomiy-prisutnist-moskovskogo-patriarhatu-zavdaje-shkoditi-interesam-ukrajinskoji-naciji-i-jednosti-ukrajinskogo-narodu-597377.html>.

жає». Москва дивилася на цю справу крізь власну призму, цілком прагматично, граючи на особливостях його вдачі. Митрополита Гедеона вона всліяко задобрювала, улещувала як найбільш знатного за родоводом, яким він дуже пишався, а також надала йому різні церковні привілеї: право носити митру і саκος, носити дві панагії, білий клобук тощо. Київська митрополія була визнана першонаочною, і Московський патріарх не міг втручатися в її внутрішні справи. Але, звісно, тільки на словах, бо фактично митрополія підлягала Москві, яка цим досить вправно маніпулювала. Ось чому узгоджене з нею поховання Гедеона як нащадка Рюриковичів було влаштоване поряд із саркофагом Ярослава, під північною стіною Володимирського вівтаря. То була санкціонована Москвою нечувана честь, що розглядала собор як власний, бо Гедеон був лише сумирним підлеглим Московського патріарха. Під час того, щоб звільнити місце для поховання митрополита в заїсному вівтарі, саркофаг Ярослава відсунули до південної стіни, бо під північною поховали Гедеона, де його останки лежать донині. Відтак Гедеон упокоївся у невеликому цегляному склепінчастому склепі під підлогою вівтаря, куди була опущена дерев'яна домовина з його останками. Невелика ніша-жертвеник у північній стіні прибудованої за митрополита Петра Могили апсиди, який влаштував тут вівтар Св. Володимира, свідчить про його богослужбові призначення. Тут за церковним Уставом відбувалися вселенські і ктиторські панакхиди, під час яких поминали і князя Ярослава Мудрого, і його нащадка митрополита Гедеона Четвертинського. А на початку соборної служби, під час ектенії, поминали московського царя і патріарха, бо так вимагав канон і так повелося з часів Гедеона. Слід пам'ятати й те, що оцінка особистості Гедеона, як і кожної людини, не може бути однозначно білою чи чорною, адже він був не зрадником національних інтересів, а жертвою тогочасних політичних обставин. Про свою Церкву він, як міг, дбав. Адже вкупі з гетьманом Мазепою Гедеон за короткий час своєї каденції чимало зробив для відродження занепадної після Рюїни Софії та Софійського монастиря, пожертвував на цю справу більшу частину власних коштів. Він згадує свої щедрі пожертви в заповіті, в якому молить, аби тіло його грішне було негайно віддане землі й поховане в Софії без усяких церковних почестей, світської помпи і без жодної проволочки. А за канонами тіло спочилого митрополита мало до його поховання 39 днів відспівуватися в Софії. Так було після кончини Петра Могили, труна з тілом якого стояла в суміжній з Володимирським вівтарем Могилянській каплиці з 1 січня до 9 березня 1647 р.

Так само й тіло митрополита Рафаїла Заборовського, померлого 22 жовтня 1747 р., довго залишалося непохованим. 39 днів воно нетлінно лежало в незакритому гробі, що стояв посеред Софії, де правилися щоденні літургії та панакхиди за Рафаїлом у присутності великої кількості вірян. На 40-й день, 30 листопада, тіло митрополита було перенесено в склеп «по правую сторону обретающемся ... где и доселе нетленно пребывает». Це свідчення кінця XVIII ст. належить вельми обізнаному з історією собору його кафедральному писарю Іакову Воронковському, який в 1754 р. прийняв чернеий постриг у Софійському монастирі при кафедрі митрополита. Причому в чернетці 2-ї редакції (арк. 26) додано в дужках: **«О сем указ 1744 года ноября 5 дня»**. Ці цінні свідчення опублікував відомий київський історик, професор Василь Ульяновський. Дослідник, справедливо називаючи Іакова «невтомним служителем Клію», зазначає, що в руках останнього опинилися всі документи митрополії, які писар уважно вивчав⁷.

В. Ульяновському належить новітнє дослідження софійського склепу, яке історик здійснив на підставі вивчення документів про результати розкопок 1935–1936 рр. Дослідник не сумнівається в спеціальному призначенні цього склепу для поховання митрополитів, починаючи з Рафаїла Заборовського, хоча й зазначає, що останній «письмово не вказував бажане місце свого поховання, в його короткому заповіті наявне лише розпорядження щодо залишених у власній скарбниці 100 червінців»⁸. По-перше, цих грошей було надто обмаль для такої грандіозної справи, по-друге, коли Рафаїл помер, склеп уже існував, хоча гроші на його побудову могли бути видані зі скарбниці лише після смерті її власника-митрополита. Парадокс зумовлений тим, що цей склеп виник раніше за каденцію владика Рафаїла й належав іншій можновладній людині.

Ось чому для можливості поховання митрополита Рафаїла в софійському склепі, який уже існував до того часу, але не належав небіжчику, було видано згаданий вище царський указ від 5 листопада 1744 р. Царський дозвіл був закріплений розпорядженням, що прийшло від Св. Синоду після смерті митрополита. Саме тому в розлогії панегіричній опові-

⁷ Див.: Іаков Воронковський (1726–1744). Історія Софійської кафедри, монастирів, Київської Академії та біографії Київських митрополитів / Упор. та автор передмови В.І. Ульяновський. Київ: Вид. дім «Арт.Ек», 2021. С. 8–11, 29, 36–37, 87.

⁸ Ульяновський В. Митрополіч склепи Софійського Собору: відоме й невідоме про результати розкопок 1935–1936 рр. *Софія Київська у новітніх дослідженнях*. Вінниця: ПрАТ «Вінницька обласна друкарня», 2018. С. 177.

ді писаря Іакова про смерть і погребіння митрополита Рафаїла жодним словом не говориться про те, що цей розкішний склеп створений на його замовлення! І це при тому, що Іаков детально перелічив усі благодіяння цього митрополита в Софійському соборі й монастирі. Про що це свідчить? Виявляється, за три роки до того, 29 серпня – 12 вересня 1744 р. в Києві перебувала цариця Єлизавета Петрівна, яка 10 вересня відвідала Софійський монастир, побувала на вечері в митрополичих покоях вельми шанобливого й велеречивого щодо неї Рафаїла та багато обдарувала Свято-Софійський собор і самого митрополита. На моє припущення, саме тоді «розторопний» (як називає його Іаков) митрополит Рафаїл, який, звісно, вже думав про місце свого вічного упокоєння, бо був вельми недужим, виклопотав дозвіл цариці Єлизавети на поховання в Мазепиному склепі себе та своїх наступників на кафедрі.

Митрополичий склеп у Софійському соборі. Кінець XVII – початок XVIII ст.

Це було в інтересах царату, який усіяко намагався стерти пам'ять про ненависного йому гетьмана України, а також підняти статус підлеглої Московському патріарху митрополії. Тим паче, що за рік до того, 1743 р., стараннями владики Рафаїла Єлизавета відновила відібраний у 1721 р. її батьком Петром I у Київської Церкви сан митрополита, яким знову був пожалуваний Рафаїл. А відтак на 40-й день по кончині митрополита Рафаїла його тіло перенесли до підземного склепу, створеного, як ще донині вважають, на замовлення саме цього владики. Однак у збережених до часів першого історика Софії Київської митрополита Євгенія Болховітінова документах XVII–XVIII ст., який зібрав усе, що зберігалося до його часів у митрополичому архіві й бібліотеці, про це нічого не говориться⁹. Упевнено можемо зазначити, що про належність склепу Мазепі знав як кафедральний писар Софії Іаков Воронковський, так і Київський митрополит Євгеній Болховітінов, проте вони ані словом про це не прогололюються, адже ім'я підданого анафемі гетьмана було під суворою забороною. Годі й говорити, що в тих умовах неможливо було згадувати гетьмана Мазепу як людину, державного діяча і ктитора Софії та справжнього будівничого й законного власника так званого «митрополичого» склепу.

Отже, історія склепу дуже непроста. Нагадаємо, що цей глибокий просторий склеп знаходиться під підлогою східної частини давньої південної відкритої галереї (згодом –

⁹ Див.: Болховітінов Є. Вибрані праці з історії Києва / Упор., вст. ст. та додатки Т. Ананьєвої. Київ: Либідь–ІСА, 1995. С. 195–198.

Успенського вівтаря). Вхід до склепу з часів перебудови собору на межі XVII–XVIII ст. було влаштовано із суміжної південної внутрішньої галереї, перетвореної тоді ж на приділ свв. Антонія і Феодосія. За тоталітарних часів, у 1934 р., Успенський приділ було переобладнано на службове приміщення. Оскільки мощі митрополита Рафаїла, що лежали під цим приділом, залишалися нетлінними й відбувалися чуда зцілення, до них аж до сер. XIX ст. стікалися численні паломники, мощам незмінно віддавали шану поважні гості Києва. Митрополита кияни вважали чудотворцем, і в суспільстві склалося глибоке переконання про необхідність його канонізації. Проте для Російської Церкви канонізація українського святого, визначної історичної особистості, була вкрай небажаною. Як і небажаним залишалося вшанування інших Київських митрополитів XVIII – поч. XIX ст. Адже таку традицію мала право формувати лише Російська Церква. Тому в 1824 р. відкриті для огляду й шанування митрополіччі домовини були обмуровані цегляними надгробками. У сер. XIX ст., у ході капітальних реставраційних робіт, що проходили під егідою Миколи I та під керівництвом наближеного до царя російського академіка Ф. Солнцева, доступ до склепу взагалі перекрили чавунними плитами нової підлоги. Фактично склеп наглухо запечатали. Із того часу панахиди за блаженним митрополитом Рафаїлом стали звершуватися над склепом, але паломницький бум поступово загасав і взагалі зник за радянських часів. Як кажуть в Україні, «зникає з очей, зійде з гадки». Тоталітарне лихоліття змусило людей забути про Бога та святих. Про собор, який перетворили на об'єкт атеїстичної пропаганди, можна було говорити лише як про обездушену, хоча й чудову пам'ятку архітектури і мистецтва. Щоправда, і тоді були винятки з правил. Під час розкопок 1936 р. під керівництвом Т. Мовчанівського і вочевидь з його ініціативи склеп знову відкрили й дослідили. Але й після того волею безбожної влади вхід туди було закрито дерев'яними дверима із замком і зверху перекрыто лядою. Туди зрідка допускали лише музейників і науковців, а про пошанування історичних поховань знаменитих київських ієрархів навіть не йшлося. У XXI ст., з приходом у заповідник нової адміністрації, у склепі здійснили ремонтно-реставраційні та експозиційні роботи, зараз туди музейники заводять екскурсії та всіх охочих відвідати склеп.

Він справді дуже цікавий і, як вже знаємо, вельми загадковий щодо часу свого створення, що спричинено стараннями царської й тоталітарної влад. Це прямокутне приміщення з досить високим як для склепу склепінням. Його площа – 6х4,5 м, висота – 2,65 м, глибина входу – 2 м від рівня давньої підлоги. Вхід було зроблено біля південної стіни галереї. Вниз ведуть круті кам'яні сходи. Зі склепу на південний фасад собору виходять дві продушини. Зазвичай вважають (як, до речі, раніше вважали і ми), що склеп виник за часів Рафаїла Заборовського (1731–1747), бо його поховання тут є першим. Проте це хиткий поверховий висновок. Безсумнівним є те, що після нього тут упокоїлися ще 5 митрополитів: Арсеній Могилянський (1770), Гавриїл Кременецький (1783), Самуїл Миславський (1796), Ієрофей Малицький (1799) та Серапіон Александровський (1824)¹⁰. Оскільки капітально влаштоване поховання Заборовського знаходиться крайнім праворуч під вікном, ясна річ, що він справді думав зробити його усипальнею своїх наступників на митрополіччій кафедрі, які послідовно почили тут услід за ним і поховані в хронологічній послідовності. Тут питань немає.

Натомість свідчення про факт влаштування Рафаїлом Заборовським такого розкішного склепу для свого поховання у джерелах відсутні. Більше того, сьогодні, спіраючись на нові наукові дані, я певна: з огляду на будівельно-конструктивні чинники, не лише сумнівно, але й неможливо, щоби склеп виник за часів митрополита Рафаїла, майже через півстоліття після капітальної перебудови відкритих аркових галерей на закриті приділи з глухими стінами й новими вівтарями. У такому разі великий і глибокий склеп став би таким собі небезпечним «підкопом» під собор (що мав неглибокі давні фундаменти), бо міг порушити стійкість його конструкції, надійно укріплених у ході перебудови кінця XVII – поч. XVIII ст. Саме тоді, ще до закладення відкритих арок галерей важким муруванням і перетворення їх на закриті приміщення й виник цей склеп, бо будівничі мали точно розрахувати значно зростає навантаження на нього (тобто на великий полий простір) нових конструкцій, а відтак, їх стійкість. Інакше б ця частина собору рухнула. Звісно, то не секрет для фахівців, проте на цей чинник не зважали, адже про час створення склепу воліли забути, бо він виник у часи й на замовлення проклятого царатом і затаврованого радянською владою Мазепи...

Факт належності цього склепу Мазепі вперше встановили й опублікували археологи заповідника разом із авторкою цієї статті, адже ми ретельно вивчили історію собору та

¹⁰ Нікітенко Н. Під покровом Святої Софії. Некрополь Софійського собору в Києві // Українське товариство охорони пам'яток історії та культури; Український центр біографічної некрополістики. Київ: Інтеграфік, 2000. С. 28–29.

його архітектуру й стінопис часів Мазепи. Уже тоді нами було висловлено здогад, що склеп із митрополичими похованнями був створений на зламі XVII – поч. XVIII ст. як усипальня гетьмана І. Мазепи¹¹. Справа в тім, що мурування склепу повністю аналогічне муруванню перебудов собору кінця XVII – поч. XVIII ст., здійснених під егідою гетьмана. У сер. XVIII ст. таких значних перебудов у Софії не здійснювали. Так само квадратні керамічні плитки підлоги склепу, які мають розміри 22х24х4–5 см, або ж 23х23х5 см, укладені на піщаній підсипці, аналогічні плиткам цього ж періоду у вівтарях Миколи Мокрого та Андрія Первозваного на хорах собору. Уже давно встановлено, що ця підлога названих вівтарів, яка лежить на підлозі XI ст., була створена за часів Мазепи, коли Софія отримала своє друге народження після її запусінь і Руїни. Важливо, що повністю аналогічна підлога була відкрита у склепі під надгробком Рафаїла Заборовського у травні 2023 р., коли було здійснено дослідження його поховання. Але ж давно відомо, що за митрополита Рафаїла підлога в соборі була влаштована не з квадратних, а з шестиграних керамічних плиток¹². Отже, не залишається жодних сумнівів, що склеп був створений раніше, саме за Мазепи. Та чи мав Мазепа право влаштувати власний склеп у Св. Софії? Виявляється, мав! Причому це право було легітимним, що зазвичай ретельно доводили. Звісно, необхідні доводи були й у Мазепи, але їх московська влада змусила забути. Вочевидь гетьман, так само, як до нього митрополит Гедеон Четвертинський, посилався на своє походження з Рюриковичів. Це, так би мовити, «аргумент крові», неспростовний для тогочасних людей.

Відомий український історик Сергій Павленко слушно зазначає, що Іван Мазепа виводив свій рід від Рюриковичів з полоцької гілки князів Бабичів Друцьких¹³. Ця вельми розгалужена княжа лінія походила від Ізяслава Володимировича (пом. 1001 р.), старшого сина Володимира Святого¹⁴. На нашу думку, як нащадок Володимира, гетьман, якого сучасники називали «новим Володимиром», звісно, не просто для «красного слівця», на початку свого правління отримав від Петра I, який покладався на підтримку Мазепи, спеціальний дозвіл на влаштування в Софії власної усипальні. Бо здавна правителі влаштовували свої усипальні при зайнятті престолу – це світова універсальна традиція. Так само вчинив до Мазепи його сучасник митрополит Гедеон Четвертинський, який також був з Рюриковичів, тому й заповів своє поховання біля гробниці Ярослава, що вочевидь теж було санкціоновано вищою світською та духовною владою Московії. Звісно, для перехоплення владної естафети у власні руки, бо, на задум Петра, над гетьманом мав стояти цар, а над Київським митрополитом – патріарх. Проте Мазепа мав інші розрахунки. Не випадковим є те, що на замовлення гетьмана в західну половину південної зовнішньої галереї була вбудована «капела Мазепи», де гетьман, а ніяк не московський цар, велично постає «новим Володимиром Київським», який був царем, що беззаперечно засвідчують його монети й печатки, на яких він фігурує в короні та мантиї.

Софійська дзвіниця, вигляд з подвір'я, 1-й ярус.
1706 р.

димиром Київським», який був царем, що беззаперечно засвідчують його монети й печатки, на яких він фігурує в короні та мантиї.

¹¹ Див.: Нікітенко М., Корнієнко В. Новітні дослідження підлог у Софії Київській у 2010 р. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ, 2011. Вип. I. С. 120–126; Никитенко М. Итоги археологических исследований Софии Киевской и ее подворья в 2002–2011 гг. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна*. Київ: Ін-т української археології та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 2012. Вип. II. С. 282–283.

¹² Див.: Каргер М. Древний Киев. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. Т. 2. С. 194, 198, 200.

¹³ Павленко С. Міф про Мазепу. С. 20; Павленко С. Родовід гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 63.

¹⁴ Див.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 280–304.

Софійський собор, східний фасад. Сучасний вигляд.

Прикметне, що склеп гетьмана був органічно вписаний в оновлений ним грандіозний ансамбль Софії як «тріумфальної церкви Премудрості Божої на святих київських горах», в якій акцентовано шляхетний родовід Мазепи і харизматичний характер його влади. Так впливає з «Тези на честь Івана Мазепи»¹⁵. До Софії вела Мазепина тріумфальна дзвіниця, яка донині формує давній образ Святого Києва. Вона багато оздоблена рослинним орнаментом, у мереживо якого вплетені фігури ширяючих ангелів у вигляді українських парубків у жупанах. Над ними – двоголові орли як візантійські символи митрополичої влади у злагоді із владою гетьмана. Це – архітектурний образ квітучої суверенної Гетьманщини, значимості її духовних і світських очільників та всього українського народу в історії.

Сучасники називали софійську дзвіницю прижиттєвим пам'ятником Івану Мазепі, а самого мецената – «новим Володимиром». Він був глибоко віруючою людиною й багаторічним ктиторм Церкви – у перекладі з грецької це слово означає особливо щедрого жертводавця, людину, яка заснувала, побудувала, відремонтувала чи обдарувала храм, є його світським настоятелем. У цьому гетьман Мазепа наслідував своїх державних попередників – великих київських князів. У 1690–1707 рр. за ктиторства Мазепи було здійснено капітальний ремонт собору – надбудовано другі поверхи галерей, над якими встановлено шість нових грушоподібних куполів, оновлено верхи старих веж. Собор засяяв золотом куполів і білизною стін. У перебудову

*Вхідні врата Софійського собору.
Початок XVIII ст.*

¹⁵ Нікітенко Н. Софія – тріумфальна Церква Івана Мазепи. *Наукові записки НаУКМА*. Київ, 2000. Т. 18: Історичні науки. С. 61–64; Ї ж. Бароко Софії Київської. Київ: Либідь, 2015. С. 73–141.

ваному в стилі козацького бароко Софійському соборі вже за Мазепи розпочався новий розпис, який так само ніс оптимістичну ідею. За гетьманування Мазепи на місці зруйнованої західної зовнішньої відкритої галереї створено розкішно оформлений головний вхід. Від нього збереглися мідні позолочені рельєфні двері, прикрашені іконами в овальних медальйонах із зображеннями архангелів. Цей сяючий золотим блиском і яскравими фарбами чудовий витвір ювелірного мистецтва було виконано київськими майстрами.

Капела Івана Мазепи в Софійському соборі. Початок XVIII ст.

Тоді ж у Софії на давніх рештках західної частини південної відкритої зовнішньої галереї була створена унікальна капела Мазепи, яку вперше нами так визначено в ансамблі Софії в статті 2000 р.¹⁶ і підкріплено цю атрибуцію в монографії 2003 р.¹⁷ Мазепою було створено цілісний «храм у храмі» – ошатну каплицю в західній частині поділеної навпіл на зламі XVII–XVIII ст. поперечною стіною, зведеною в південній зовнішній галереї. Уже за Мазепи тут виник олійний живопис, який пізніше поновлювався, проте зберіг свій початковий зміст. У новоствореному вівтарі цієї каплиці зображений у центрі Спас на престолі з пристоячими Йому рівноапостольними Володимиром і Ольгою як основоположниками християнства в Русі-Україні. Вони стоять на святих київських горах, куди принесли хрест. Ці унікальні княжі зображення – не суто канонічні сухі іконні образи московського типу, бо в них досить чітко проступають індивідуальні риси Володимира й Ольги, притаманні київському іконопису. Св. Володимир, зображений у короні та царських шатах, тримає меч і підносить хрест як хреститель і небесний заступник Русі-України. Він тут – не інертний безликий «дідусь», як на московських іконах св. Володимира, зовсім не схожий він і на сучасних йому пихатих надмірною владою й багатствами царів Московії. У Софії царствений образ Великого Київського князя Володимира Рівноапостольного дивовижно уособлює та інтегрує в собі незламну воїнську силу, непорушну стійкість, рішучість і водночас безсумнівну святість даної йому Богом влади. Іконографія Ольги є київською реплікою західноєвропейського образу рівноапостольної Марії Магдалини – покровительки матері гетьмана, що носила ім'я цієї святої, яка першою провістила людям Воскресіння Христа й стала Його найбільш вірною послідовницею. Ольга вбрана як шляхетна

¹⁶ Нікітенко Н. Іван Мазепа і Свята Софія Київська. *Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. Київ, 2000. Вип. 4. С. 101–118.

¹⁷ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві. Наукова монографія. Київ: Академперіодика, 2003. С. 255–284.

Князь Володимир Святий, олійний живопис, капела Івана Мазепи. XVIII ст.

Свята княгиня Ольга, олійний живопис, капела Івана Мазепи. XVIII ст.

українка Мазепиних часів, по-жіночому чепурна й витончена, навіть кокетна. Вона струнка, гарна й духовно велична, з маленькою голівкою на довгій шії. Княгиня наче тягнеться до небес, а її пасок нагадує Богородичний. Це – символіка Богородиці Світлопріємної Св'яті, притаманна акафістному образу Цариці Небесної, покровительки цариці (княгині) земної. Замість традиційного хреста або храму Ольга, як і св. Марія Магдалина, граціозно здійсмає золотий дзбанок з миром, що символізує духовне зцілення, дароване святою княгинею від Бога людям. Але водночас княгиня владна, в її погляді бачимо силу правительки та глибину внутрішнього переконання в правоті віри. Це – позначений рисами західно-європейського мистецтва, створений добою Мазепи суто київський тип святої Ольги, зовсім не характерний московському. А відтак в образах Володимир та Ольга відбилася як життєва, так і символічна паралель з гетьманом Мазепою та його матір'ю Марією Магдалиною Мазепиною, яка була впливовою релігійною діячкою, ігуменею дівочого аристократичного Вознесенського монастиря на Печерську.

С. Павленко, посилаючись на цікаві студії О. Ковалевської образу Мазепи в контексті візуальної історії, суголосно цій дослідниці слушно ставить наголос на необхідності «розмежування понять “автентичний та достовірний портрет зображення”», даючи перевагу визначенню «“прижиттєве зображення”, тобто те, яке створене в роки буття того чи іншого діяча безпосередніми свідками-сучасниками чи копіїстами ... Під поняттям “достовірне зображення” ми розуміємо таке, яке не викликає сумніву, тобто... найбільш точне відображення оригіналу. Малярські, графічні твори, виконані за життя гетьмана, були найбільш достовірними. До того ж стінопис упродовж тривалого часу неодноразово поновлювали, що впливало на стиль, манеру письма і кінцевий результат». Іноді художник трактував портрети гетьмана «як біблійні персонажі», а тому й не ставив за мету підмалювати якнайточніше образ правителя України. «І тому маємо різні образи, своєрідне бачення головної політичної фігури Гетьманщини». Це – цілком коректне розуміння С. Павленком особливостей портретної образності Мазепи в українському живописі. Дослідник звернув особливу увагу на визначені О. Ковалевською образи Мазепи та його наближених, виведені у вхідній композиції «Перший Вселенський собор», яку намальовано над давнім порогом у західній частині центральної нави Софії¹⁸.

Мазепа до самого скону бажав бути «законним князем України», як його величали сучасники. Але не лише він, а й навіть його брєнні останки пережили поневіряння. Після

¹⁸ Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ: Мистецтво, 2018. С. 6–21, 56–58. Про цей сюжет та його вивчення див.: Нікітенко Н. Бароко Софії Київської... С. 114–139.

поразки під Полтавою у 1709 р. Мазепа та його оточення разом зі шведським королем Карлом XII відступили до міста Бендери в Молдовському князівстві, що належало Османській імперії. Зараз це територія Молдови. Тут, у таборі шведів, гетьман помер того ж року в ніч на 22 вересня й був похований. Військовий табір шведського короля називали Другим Стокгольмом, він був розташований північніше Бендер – у селі Варниця. За місцевою легендою, поховали гетьмана на території невеличкої православної церкви, яка простояла до 1932 р. Через триста років після смерті Мазепи місцеві українці поставили на високому березі Дністра в с. Варниця пам'ятний знак із написом: «На цьому місці 22 вересня 1709 р. помер гетьман України Іван Мазепа». Та Мазепа покійося там недовго і згодом був перепохований у Галаці на лівому березі Дунаю (нині Румунія).

Що стало причиною перепоховання й де воно було влаштовано в Галаці? Наведемо думку відомого дослідника життя й творчості Мазепи, посла України в Румунії за часів президенства В. Ющенка, професора Теофіла Рендюка. Він вважає, що в Галаці Мазепа був похований у склепі, що стояв праворуч від входу до церкви Святого Георгія, який згодом спустошили. Вчений наводить цікаву легенду, яка оповідає, що перед смертю Мазепа заповів, аби його поховали в Єрусалимській церкві Гробу Господнього, якій за життя надсилали щедри пожертви. Порадившись, запорожці вирішили виконати заповіт свого гетьмана. Дослідник розповідає: «Викопали домовину, поклали на підвоя й рушили у бік Ясс – тодішньої молдовської столиці. На шляху до Єрусалима зупинилися в Галаці, що на лівому березі Дунаю. Але турки категорично відмовилися перевозити через ріку тіло православного, хоча Андрій Войнаровський пропонував їм величезні гроші, а на руках у козаків був фірман – дозвіл турецького султана на поховання в Єрусалимі. Дізналися від місцевого населення, що в Галаці є церква Святого Георгія, яка називалася ще й Єрусалимською, бо канонічно підпорядковувалася Церкві Святого Гробу в Єрусалимі. Козаки сприйняли цю звістку як знак долі. Якщо не вдається дістатися до Святих Місць, то чому не поховати свого ватажка в Єрусалимі символічно? На тому й порішили. Домовину поставили в церкві Пречистої Діви Марії, тим часом у церкві Святого Георгія, яка була майже поруч, за кількасот метрів, викопали гробницю прямо перед олтарем. Від церкви до церкви за гробом – людська ріка. У церкві – старшина, навколо – у три кола козаки на чолі з Орликом і Войнаровським, утворюючи живий символічний захист для гетьмана, у руках у кожного – запалені свічки, з опущених голів звисають оселедці, наче шаблі. Берег навколо церкви був усіяний людом, що зійшовся з усієї округи. Прощавай, гетьмане, тепер уже назавжди!»¹⁹ Ця легенда правдоподібна, бо життєво реальна. Річ у тім, що вона перегукується з особливостями капели Мазепи в Софії Київській, яка є образом Небесного Єрусалима. Цю капелу Мазепа присвятив Дванадцяти Апостолам, а увінчує її зображення Марії Оранти, яка є зменшеною копією мозаїчної Оранти. Богородиця й апостоли є першими жителями Небесного Єрусалима, який було зображено на великій іконі в центрі Мазепиною іконостаса цієї капели. Його демонтували і спалили за тоталітарних часів. А іконостас втілює у собі саму душу гетьмана, який мріяв після смерті потрапити в Небесний Єрусалим... Ось чому за іконостасом, обабіч вівтаря з образом Христа Царя Небесного, що сидить на троні, зображені Володимир і Ольга як прообрази Івана Мазепи та його матері Марії Магдалини Мазепиної.

Трагічно, що Мазепа так і не знайшов вічного притулку не лише в Софії, а й у Галаці. 1962 р. церкву Святого Георгія, де було поховано Мазепу, була знищена режимом Чаушеску. Церкву трошами стягнули в Дунай, а на її місці викопали котлован під житловий будинок. Невідомо, чи поховання були перенесені в інше місце, чи екскаваторники зняли лише верхній шар ґрунту, не зачепивши місце притвору. 2017 р. група українських і румунських науковців обстежила місце ймовірного поховання Мазепи, де стояла церква Святого Георгія. Вони припускають, що могила гетьмана могла вціліти. Тож це місце має бути обстежене за допомогою георадару та потрібно здійснити розкопки. Якщо останки Івана Мазепи будуть знайдені та ідентифіковані, їх неодмінно повернуть в Україну й поховують у національному пантеоні державотворців, створення якого в Києві чи поблизу нього обговорюється вже кілька років. Але ніхто зі згаданих науковців не пов'язував можливість перепоховання праху Мазепи із Софією Київською, яка і є національним пантеоном України. Тут слід нагадати, що в 1918 р. Всенародне українське віче ухвалило рішення про перенесення праху Мазепи з чужини й поховання його в Софії. На жаль, про це чомусь забули. Хоча місце його поховання, попри великі й ретельні пошуки, залишається

¹⁹ Рендюк Т. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий (українською, англійською, французькою, польською та румунською) з іл. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с.; Карпенко О. Сім смертей і вічне життя гетьмана Мазепи. *Дзеркало тижня*. 2018. 2 березня. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/sim-smertey-i-vicehne-zhittya-getmana-mazepi-270979_.html.

невідомим, вважають, що шанс віднайти їх і гідно перепоховати в рідній землі не втрачений.

Його розкішний склеп у Софії пустував майже пів століття, бо подальша доля Мазепи склалася трагічно. Позаяк після Гедеона та Мазепи ніхто зі світських чи церковних лідерів України не міг претендувати на належність до Рюриковичів, отже, не мав права бути похованим у княжій Софії. А цей чинник мав неабияке значення для людей середньовічної і модерної доби. Згадаймо, що ця традиція була порушена лише двічі – митрополитами Кирилом II у XIII ст. і митрополитом Сильвестром Косовим у XVII ст., але їхні поховання були влаштовані на периферії храму, під його підлогою, і не були розрахованими на загальне шанування. Ми дізналися про їх місцезнаходження в соборі лише завдяки археологічним дослідженням.

Царської милості бути похованим у софійському склепі був удостоєний лише Рафаїл Заборовський, котрому мовби «проукраїнська» Єлизавета Петрівна, таємно одружена з українцем Олексієм Розумовським, повернула митрополичий титул. Його відібрав у Київських митрополитів її батько Петро I, коли переміг Мазепу й розпочав шалений наступ на Україну. Тож попередник Рафаїла Варлаам Ванатович (1722–1730) уже титулувався нижчим рангом – архієпископом. Цариця ж позиціонувала себе шанувальницею давніх київських святинь, які услід за своїм батьком – її кумиром – вважала власними, московськими. Так само і Українську Церкву Єлизавета сприймала невід’ємною та підлеглою частиною московської. А якісь місцеві поховальні традиції чи церковні правила або священні заповіді старовини, не обтяжена ними владна й легковажна цариця, яка вельми полюбляла блиск і розваги світського життя, звісно, ігнорувала. Судячи з усього, саме вона дозволила Рафаїлу використати порожній склеп Мазепи для власного поховання митрополита. Та й сама волила, щоб про Мазепу, підданого анафемі з волі її батька, навіть не згадували. Це могло статися 1744 р., коли цариця побувала на богомиллі в Києві, де заклала Андріївську церкву, відвідала Софію, яку щедро обдарувала, а також відзначила царськими нагородами митрополита Рафаїла, який її вельми пишно зустрічав. Для старого владики, який уже думав про смерть, це було дуже важливо, бо значно підносило в очах сучасників і нащадків престиж митрополії та його власний як очільника Української Церкви. Але найбільшою нагородою для нього вочевидь був Мазепин склеп, який відтоді став митрополичим мавзолеєм. Та про те, хто створив і кому належав цей склеп, було велено забути, тому про це немає жодної згадки в документах і книжках.

Рафаїл задумав, що склеп стане місцем вічного спочинку для нього та його наступників по кафедрі. Після похованого у склепі в 1747 р. Рафаїла Заборовського тут упродовж др. пол. XVIII – поч. XIX ст. поховали ще п’ятьох митрополитів: Арсенія Могиланського (1770), Гавриїла Кременецького (1783), Самуїла Миславського (1796), Ієрофея Малицького (1799) і Серапіона Александровського (1824). Поховання митрополитів у склепі розташовані під його східною і західною стінами, причому спочатку їх, як і запланував своїм похованням Заборовський, ховали під східною стіною, на якій над гробницями висить ікона Богоматері з Немовлям. Започатковує східний ряд поховань гробниця Рафаїла (перша праворуч), який наче очолює посмертне шестя владик до Софії Премудрості Божої, адже Святе Письмо вчить: Софія-Премудрість – це Христос, а Його дім – Богородиця, через Яку Він втілювався.

У травні 2023 р. створений Мазепою склеп розкрив ще одну свою таємницю, яка вразила суспільство. Тоді в гробниці Рафаїла Заборовського зробили зондаж і за допомогою ендоскопа зазирали всередину. Навіщо? Донедавна не було відомо, чи зберігаються мощі митрополита Рафаїла Заборовського в його обкладеній цеглою та зацементованій гробниці, або ж вони зникли звідти? Такі сумніви мали свої підстави, адже склеп археологи вперше відкрили в сумнозвісному 1936 р. Відомо, що за тих тоталітарних часів святі мощі нещадно знищували. Цей злочин проти нашої духовної спадщини чинили майже до кінця атеїстичної радянської влади. У фондах Софійського заповідника зберігся злочинний акт 1976 р., підписаний його тодішньою дирекцією, відповідальними співробітниками заповідника й археологом Петром Толочком як авторитетним представником академічної науки. Актом, від якого волосся встає дибки, завірено знищення 36 ящиків кісток з поховань на теренах Софії, які зберігалися у фондах з часів їх виявлення археологами, починаючи з 30-х рр. XX ст. Підписанти акту констатували, що ці кістки начебто не мають жодної наукової цінності і псують санітарний стан приміщень, тому їх належить утилізувати. Відтак мощі тихцем винесли подалі від сторонніх очей у софійський сад, облили бензином і спалили прямо перед брамою Заборовського²⁰. Ще наприкінці 1970-х рр., коли про схований

²⁰ Акт, віднайдений нами в архівних фондах Національного заповідника «Софія Київська», був вперше оприлюднений на його сайті в 2009 р., але за лихоліття влади Януковича, призначена нею нова дирекція заповідника негайно прибрала акт із сайту. Тодішня влада вчинила цілу атаку на науковий колектив заповідника, було звільне-

у фондах акт у заповіднику ніхто, крім підписантів, не знав, нам вдалося «по секрету» дізнатися з розповіді про це ганебне аутодафе від старожила заповідника ст. наглядача О. Гончарова, який був ображений, що його зробили «стрілочником» однопартійці, підписанти акту: умивши руки, вони звеліли йому наодинці, цілком таємно, вчинити цей злочин. Бо був він членом КПРС і заступником парторга заповідника, хоч і «гвардії рядовим». Мовляв, що з нього спитати?

А відтак виникло вкрай дражливе питання: що сталося з мощами митрополита Рафаїла Заборовського? Чи вціліли вони від знищення? Навколо них склалася ціла драматична інтрига. Дослідник склепу митрополитів професор Василь Ульяновський розповідає: «Справа в тому, що групу археологів, що працювали тут у 36 році, очолював Теодосій Мовчанівський. Вчений, який закінчив семінарію та, за деякими свідченнями, планував стати священником. Він розумів, що відкриває останки людини, яка знаходилася за крок до канонізації. Чи міг Мовчанівський знищити мощі святого?»²¹ Виявляється, ні, бо у фондах заповідника зберігаються речі з його поховання, зокрема богослужбова митра. У фондових документах щодо збереження речей з поховання митрополита Рафаїла сказано, що череп з поховання вилучено, бо митру не могли зняти з голови. Вийняли також його кістки. Зараз митра експонується в музеї «Будинок митрополита», а у фондах зберігаються кришка його труни, речі з поховання та фрагменти одягу. На збереження кісток навіть не сподівалися. Коли ж у травні 2022 р. за допомогою ендоскопа зазирнули всередину гробниці Заборовського, виявилось, що в ній збереглися і його череп, і його кістки. Звідси логічний висновок: Мовчанівський таємно поклав мощі назад у гробницю й замурував її. Хоча це погрожувало йому розправою влади, він цим знехтував і невдовзі був розстріляний у Биківні «за антирадянську діяльність». Чи не через чийсь донос про цей його вчинок, а насправді – науковий подвиг?

Відкриття дивовижного факту збереження мощів митрополита Рафаїла Заборовського, славетного київського чудотворця, важко переоцінити. Сталося чудо явлення святих останків людини, яка стільки зробила для Православної Церкви України та Києва, подарувавши нам його архітектурне обличчя. У 2022 р. була створена комісія з канонізації митрополита. 28 березня 2023 р. рішенням Священного Синоду Православної Церкви України Рафаїл Заборовський піднесений до лику святих. Наразі мощі митрополита Рафаїла відкрито шануються в Трапезній церкві Софійського монастиря, освяченій ПЦУ на честь святого князя Ярослава Мудрого.

Митра Рафаїла Заборовського з його поховання. XVIII ст.

Проте історія софійського склепу цим не вичерпана, тож буде вивчатися й надалі. Але, вважаємо, установлено головне – софійський склеп був створений як усипальня Івана Мазепи. Це дуже важливо, позаяк ще й сьогодні суспільство не знає, що склеп, який уже майже три століття з усім переконанням атрибутують митрополиту Рафаїлу Заборовському, насправді був створений Мазепою для самого себе як гетьмана України та ктитора Св. Софії. Звісно, гетьман не знав того, що станеться з ним наприкінці життя. Він був певним у непохитності своєї влади, про що свідчать його діяння й величні київські пам'ятки кінця XVII – поч. XVIII ст. І передусім – Софія. Та доля розпорядилася інакше. Попри веління лихої долі та злочинні вчинки несправедливої влади, Софія

но або примушено до звільнення всіх його провідних науковців, у тому числі й авторку цієї статті. Див.: Зварич О. Атака на музеї. *Україна молода*. 2012. 31 січня. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/2020/164/71950/>. У 2018 р. акт, що зберігається у фондах заповідника, опублікував В. Ульяновський. Див.: Ульяновський В. Митрополічі склепи... С. 194–195.

²¹ Таємниця погаслої кімнати: вчені відкрили гробницю київського святого, якого знищували в СРСР, і були шоковані. *ТСН*. 2022. 29 травня.

збереглася й містить у собі не лише вагомі наслідки діянь Мазепи, а й посмертну пам'ять про нього. Цю пам'ять зберігає в собі софійський склеп, який по праву можна назвати іменем його будівничого гетьмана Івана Мазепи. Не зайве висловити надію на перенесення праху Мазепи (якщо його прах буде знайдений) у створений на його замовлення склеп відродженої, багато обдарованої й усіяло звеличеної ним тріумфальної церкви Св. Софії Премудрості Божої, яка непорушно стоїть на київських горах. Стоїть уже 1000 років, тішачи наші душі й серця, завдяки подвижницькій діяльності Мазепи як славного сина і гетьмана України та благовірного покровителя її Церкви.

References

- Bolkhovitinov, Ye. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva* [Selected works on the history of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Netudykhatkin, I. (2018). *Zhyttia ta smert Kyivskoho mytropolyta Sylvestra Kosova: osoblyvosti rezydentsiisk arhipastyria ta zahadka yoho pokhovannia u Sviatii Sofii. Sofiia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh* [The life and death of Metropolitan Sylvester Kosov of Kyiv: peculiarities of the residence and the mystery of his burial in St Sophia. St Sophia of Kyiv in the latest research]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M., Korniienko, V. (2011). *Novitni doslidzhennia pidloh u Sofii Kyivskii u 2010 r.* [The latest research on the floors of St Sophia of Kyiv in 2010]. *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina – St Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine, I*, P. 120 – 126. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2000). *Ivan Mazepa i Sviata Sofiia Kyivska* [Ivan Mazepa and St Sophia of Kyiv]. *Proseminarii: Mediievistyka. Istoriia Tserkvy, nauky i kultury – Proseminarium: Medieval studies. History of the Church, science and culture, 4*, P. 101–118.
- Nikitenko, N. (2000). *Pod pokrovom Sviatoi Sofii. Nekropol Sofiiskoho soboru v Kyievi. Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury; Ukrainskyi tsentr biohrafichnoi nekropolistyky* [Under the shadow of St Sophia. The necropolis of St Sophia cathedral in Kyiv. Ukrainian society for the protection of historical and cultural monuments; Ukrainian centre for biographical necropolistics]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2000). *Sofiia – triumfalna Tserkva Ivana Mazepy* [Sophia – the triumphant Church of Ivan Mazepa]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific notes of NUKMA, 18*, P. 61–65. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2003). *Sviata Sofiia Kyivska: istoriia v mystetstvi* [St Sophia of Kyiv: history in art]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2015). *Baroko Sofii Kyivskoi* [Baroque of St Sophia of Kyiv]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2020). *Datuvannia Sofii Kyivskoi i «mista Yaroslava» za rezultatamy naturykh doslidzhen* [Dating of Sophia of Kyiv and the «city of Yaroslav» on the basis of field research]. *Sofiiskyy chasopys – Sophia bulletin, 4*, P. 58–76. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2022). *Sofiia Kyivska Volodymyra Velykoho* [St Sophia of Kyiv by Volodymyr the Great]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, N. (2024). *Usypalnia Yaroslava Mudroho v Sofii Kyivskii: Novyi rakurs bachennia* [Yaroslav the Wise's tomb in St Sophia of Kyiv: A new perspective]. *Slavistychna zbirka – Slavonic collection, 7*. (In print). Kyiv, Ukraine.
- Nykytenko, M. (2012). *Ytohy arkeolohycheskykh yssledovanyi Sofyy Kyevskei y ee podvor'ia v 2002–2011 hh.* [Results of archaeological research of St Sophia of Kyiv and its suburbs in 2002–2011]. *Sofiia Kyivska: Vizantiia. Rus. Ukraina – St Sophia of Kyiv: Byzantium. Rus. Ukraine, II*, P. 276–288. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (1998). *Mif pro Mazepu* [Myth about Mazepa]. Chernihiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2007). *Rodovid hetmana I. Mazepy* [Pedigree of hetman I. Mazepa]. *Siverianskyi lityopys – Siverian chronicle, 5*, P. 57–70.
- Pavlenko, S. (2018). *Ivan Mazepa. Pryzhyttievi zobrazhennia hetmana ta yoho nablyzhenykh* [Ivan Mazepa. Lifetime images of the hetman and his associates]. Kyiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (2018). *Mytropolychi sklepy Sofiiskoho soboru: vidome y nevidome pro rezultaty rozkopok 1935–1936 rr.* *Sofiia Kyivska u novitnikh doslidzhenniakh* [Metropolitan crypts of St Sophia cathedral: known and unknown about the results of excavations in 1935–1936 St Sophia of Kyiv in the latest research]. Kyiv, Ukraine.
- Ulianovskiy, V. (Ed.). (2021). *Iakov Voronkovskiy (1726–1744). Istoriia Sofiiskoi kafedry, monastyriv, Kyivskoi Akademii ta biohrafii Kyivskykh mytropolytiv* [Iakov Voronkovsky (1726–1744). The history of St Sophia's cathedral, monasteries, the Kyiv Academy, and biographies of Kyiv metropolitans]. Kyiv, Ukraine.
- Voitovych, L. (2006). *Kniazha doba na Rusi: portrety elity* [The princely era in Rus: portraits of elite]. Bila Tserkva, Ukraine.

Нікітенко Надія Миколаївна – докторка історичних наук, професорка, завідувачка науково-дослідного відділу «Інститут “Свята Софія”» Національного заповідника «Софія Київська», заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Nikitenko Nadiya – doctor of historical sciences, professor, head of the research department «Institute “Saint Sophia”» of the National reserve «Sophia Kyivska», honored worker of culture of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: nadinik@ukr.net

THE KTYTOR OF THE St SOFIA OF KYIV IVAN MAZEPA AND HIS CRYPT IN THE CATHEDRAL NECROPOLIS

The purpose of the publication is to identify the underground crypt in St Sophia of Kyiv as the burial place of its ktytor Ivan Mazepa, which was commissioned by the hetman during his lifetime. **The methodological basis** is the principle of historicism and the causal approach, which requires a comprehensive knowledge of written sources and the St Sophia, a clear understanding of the event factor, an understanding of the ideological, political, religious and worldview component of this topic. **Conclusions and their scientific novelty.** Hetman Ivan Mazepa was the ktytor of Sophia of Kyiv, which he gifted a lot and revived after the disaster of Ruina. He embodied in the monumental complex of Sofia a comprehensive program for the development of the Hetmanate as the natural successor of princely Russia-Ukraine. On the basis of a complex analysis of the history of the Sofia necropolis, the article first made and substantiated the conclusion that an important point in the program of the formation of the necropolis during the times of the Hetmanate was the arrangement by the hetman on the border of the 17th–18th c. own burial vault in Sofia. The article proves that Mazepa's tomb has been preserved to this day, but due to the devastating actions of the Russian imperial authorities after the death of Raphail Zaborovsky in 1747, it was turned into a metropolitan crypt, and the name of Mazepa – the ktytor of Sofia and the customer of the crypt – was erased from the history of the cathedral.

Key words: Rus-Ukraine, St Sophia of Kyiv, cathedral necropolis, Yaroslav the Wise, Kyril II, Sylvester Kosov, Hetmanship, Gedeon Chetvertynskyi, Ivan Mazepa, ktytor, Mazepa chapel, Mazepa crypt, Raphail Zaborovsky.

Дата подання: 30 березня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 29 липня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, Н. Ктытор Софії Київської Іван Мазепа та його склеп у некрополі собору. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240401.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, N. (2024). Ktytor Sofii Kyivskoi Ivan Mazepa ta yoho sklep u nekropoli soboru [The ktytor of the St Sofia of Kyiv Ivan Mazepa and his crypt in the cathedral necropolis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 5–21. DOI: 10.58407/litopis.240401.

